

СТАТТІ

80-річчя української революції

П. П. ГАЙ-НИЖНИК (Київ)

Теоретичні засади фінансової системи Української держави у 1917—1919 рр.

Лютнева 1917 р. революція в Росії повалила царську владу і зумовила перетворення як політичного, так і економічного характеру. Після здобуття державної незалежності України в 1917 р. перед її керівними колами вже наприкінці літа — на початку осені того року постало одне з найважливіших завдань — створення власної фінансової системи й національної грошової одиниці. Невдовзі відповідно до економічних законів виникла нагальна необхідність формування в країні свого бюджету.

Подібні проблеми, як правило, рано чи пізно доводилося розв'язувати всім державним утворенням на початкових етапах самостійного існування. Однак досвід України в справі введення власних грошових знаків та становлення її фінансового організму протягом 1917—1918 рр. є корисним не тільки у суто історичному плані, а й з огляду на сьогодення. Як слушно зазначав відомий український економіст-емігрант й історик фінансової політики Є. Гловінський, "спроби побудувати власне державне господарство, запровадити власну валюту, встановити власний бюджет, — ці спроби не лише "належать до минулого, вони кидають світло також і на майбутнє"¹.

Автор даної статті робить спробу, уникаючи зайвих цифрових даних (які здебільшого відомі дослідникам фінансів України), висвітлити теоретичні засади формування її фінансової системи тієї доби відповідно до тогочасної міжнародної концепції побудови державних фінансів. Нашим завданням є спроба проаналізувати теорію формування грошової системи України в 1917—1918 рр., її правове підґрунтя в історичному контексті.

Одним з аргументів на користь необхідності такого аналізу слугує висловлювання відомого американського економіста Генрі Клея: "Факти здебільшого не бувають простими, звичайно, вони складні; необхідним є теоретичний аналіз, щоб виявити складнощі та витлумачити факти, оскільки без цього ми не можемо їх зрозуміти... Твердження про те, що нібито існує протилежність фактів та теорії. — брехливе; справжній їхній зв'язок полягає у тому, що вони доповнюють одне одного. На практиці ми не можемо судити про факт, не зістаючи його з іншими фактами, а таке співвідношення й є теорія. Самі по собі факти німі; перш ніж вони зможуть нам що-небудь повідати, нам потрібно їх систематизувати, а систематизація й є теорія. Теорія являє собою неухильну систематизацію та тлумачення фактів, замінюючи масу розрізнених окремоностей узагальненнями, які дозволяють нам щось доводити і діяти"².

До 1917 р., як відомо, 80 % території сучасної України (без західних її земель) була складовою частиною Російської імперії. Отже, на її теренах діяло російське фінансове право загальноімперського законодавства. Аналіз фінансового устрою колишньої Росії свідчив про низький його

рівень, незважаючи на те, що система посередніх податків і монополій виглядала досить стрункою³. Надходження від безпосереднього податку до бюджету були незначними, далеким від досконалості був й промисловий податок⁴. Лише у 1916 р. введено загальноприбутковий податок, який через швидкий крах Російської імперії не відіграв вагомої ролі у фінансовому житті країни.

Війна 1914— 1918 рр. і революційні події остаточно підірвали імперську фінансову систему. Як складова частина імперії, Україна, а згодом автономна (пізніше — федеративна) частина Російської республіки — Українська Народна Республіка отримала у спадщину не крашу форму фінансової організації. Витрати держави перевищували прибутки у кілька разів. Вартість рубля на світовому ринку швидко знижувалася, в країні наростала інфляція⁵.

Цей процес продовжувався і за Тимчасового уряду. В той же час система податкових зборів дедалі більше занепадала, а держава втрачала контроль над механізмом їх стягнення. Населення ж не прагнуло сплачувати податки, вважаючи, що революційні перетворення привели до скасування оподаткування. Незважаючи на випуск в обіг великої кількості паперових грошей, на місцях їх катастрофічне не вистачало.

Очоливши національне самоврядування в Україні, Центральна Рада зіткнулася з усіма вищевказаними проблемами. Крім того, як адміністративно-крайовий орган управління, вона сама потребувала асигнувань. Будучи автономною частиною Росії, Україна мала розраховувати на постачання їй (зокрема, Центральній Раді) грошової маси з центру. Це питання розглядалося під час візиту до Києва наприкінці червня 1917 р. міністрів Тимчасового уряду М. І. Терещенка та І. Г. Церетелі. Однак українському керівництву Церетелі заявив, якщо крайовий національний уряд (Генеральний Секретаріат) діятиме як орган Тимчасового уряду, "то кошти, безумовно, будуть відпущені на видатки по управлінню краєм"⁶.

Київ врахував позицію Петрограда, і 16 липня 1917 р. Центральна Рада затвердила "Статут вищого управління Україною", в якому, зокрема, зазначалося: "Генеральний Секретаріат передає на затвердження Тимчасового Правительства тимчасові обрахунки видатків на потреби України, які розглянула і ухвалила Центральна Рада. Тими коштами, які надходять на рахунок Центральної Ради, розпоряджається Генеральний Секретаріат по бюджету, ухваленому Центральною Радою"⁷.

За свідченням П. Христюка, петроградська влада погодилася асигнувати на потреби українського уряду незначні кошти (300 тис. рублів), але й їх не було переведено у Київ⁸.

У серпні 1917 р. Х. Барановського на посаді генерального секретаря фінансів змінив відомий вчений-економіст М. Туган-Барановський. З його ім'ям пов'язані всі подальші законодавчі розробки в справі запровадження Україною власної фінансової системи. Тим часом з літа 1917 р. в Україну перестали надходити гроші від центральної влади, їх нестача відчувалася не лише в урядових та адміністративних установах, але й в обігу.

За таких обставин 29 вересня 1917 р. була опублікована "Деклярація Генерального Секретаріату України", яка стала своєрідною теоретичною програмою подальшого економічно-фінансового розвитку України. Генеральне секретарство фінансів визнавало в ній за необхідне виробити заходи щодо розмежування загальнодержавних і українських фінансових надходжень. Ставилося завдання створити поряд із загальноросійським бюджетом український. Планувалося також складання бюджету не Центральної Ради чи вузькоурядового, а саме бюджету України, запровадження прогресивного оподаткування маєтків та податку на незаконний приріст їх вартості.

Зазначивши, що "всі прямі податки не платяться", уряд наголошував, що йому "недосить знайти нові джерела державних доходів, так само потрібно знайти способи для того, щоб платилися ті податки, які вже встановлено"⁹. В декларації вказувалося, що в "найближчому часі буде вироблено законопроект про те, що на чолі всіх кредитових установ України має стати Національний український банк, до якого мусять перейти всі справи Київської контори Державного банку та всіх його відділів на території України"¹⁰.

Жовтневий переворот і узурпація кладі в Петрограді більшовиками змусили Центральну Раду прискорити процес державно-адміністративного і фінансового унезалежнення від Росії. 19 листопада 1917 р. побачив світ III Універсал Центральної Ради, яким Українська Народна Республіка проголошувалася федеративною частиною Республіки Російської¹¹. Однак за відсутності власної правової бази будь-яке налагодження фінансового становища в країні було практично неможливим. До цього часу Генеральний Секретаріат де-юре був виконавчим органом самоуправління автономної України.

Після більшовицького перевороту в Росії і проголошення УНР в Україні постало питання про подальше законодавче визначення підстав управління державою. Згідно з постановою Центральної Ради від 25 листопада 1917 р. "всі закони й постанови, які мали силу на території Української Республіки до дня 27 жовтня 1917 року (тобто всі юридичні акти російського уряду, що діяли до більшовицького перевороту. — П. Г.-Н.), оскільки вони не змінені і не скасовані універсалами, законами та постановами Української Центральної Ради, мають силу й надалі як закони й постанови Української Народної Республіки"¹². Отже, для розбудови власного фінансового господарства УНР отримала, хоч і недосконалу, правову базу.

Першим завданням урядовців було формування бюджету республіки на 1918 р. Базою для нього стало бюджетне право Російської імперії, яке Центральна Рада законодавчо відновила постановою від 25 листопада 1917 р. Російське бюджетне право спиралося на кошторисні правила від 22 травня 1862 р., правила про порядок державного розпису прибутків і видатків та про асигнування зі скарбу видатків, розписом не передбачених, від 8 березня 1906 р.¹³.

3 грудня 1917 р. до всіх "казенних палат" України було надіслано наказ передати до Секретаріату фінансів не пізніше 18 грудня 1917 р. проекти губернських видатків на 1918 р. Проте внаслідок дезорганізації в країні цей наказ виконано не було. 22 грудня 1917 р. Центральна Рада затверджує ухвалений ще 9 грудня Малою Радою закон про "Державні кошти України". Згідно з ним "всі державні податки і прибутки, які на підставі існуючих законів збираються на території Української Народної Республіки, визнаються прибутком державного скарбу Української Республіки"¹⁴.

Цей закон заклав перші підвалини в фундамент фінансової незалежності України.

Робота по складанню бюджету УНР продовжувалась і у 1918 р., але вже як бюджету самостійної держави. Х. Лебідь-Юрчик вказував на дві основні причини, що заважали її успішному завершенню, а саме: "1) Зруйнована залізнична комунікація й анархічна демобілізація, що продовжувалась ще в січні (1918 р.), стояли на перешкоді до зносин з губерніальними й повітовими інституціями, які мали доставити потрібний бюджетний матеріал, і 2) брак в окремих міністерствах фахівців у бюджетових справах, які мали би досвід і рутину в складанні кошторису"¹⁵.

Таким чином, яскраво виявлялися негативні наслідки політики царизму щодо "окраїн". Адже середня і нижча ланки фахівців з фінансо-

вої справи в Україні були не підготовлені до роботи на державному рівні. До того ж, в молодій державі працювали урядовці не кращої імперської фінансової школи, над багатьма з яких тяжів хибний стереотип професійного, можливо, підсвідомого малоросіяництва.

На традиціях і законах бюджетного права Російської імперії базувалася робота над державним бюджетом і за Гетьманату П. Скоропадського. 3 травня 1918 р. Міністерство фінансів Української Держави наказало всім урядовим відомствам надіслати до 7 липня 1918 р. свої фінансові кошториси до бюджетної комісії. Зазначені кошториси, однак, надійшли лише у вересні, і праця фахівців над бюджетом 1918 р. розпочалася тільки восени і була завершена наприкінці року. 24 січня 1919 р. бюджет України на 1918 р., який ятяв собою швидше кошторис річних державних видатків та прибутків, був затверджений Директорією УНР¹⁶.

Формування бюджету здійснюється, як відомо, на основі наявних коштів. Проте саме їх уряду України не вистачало. Нестача грошової маси гостро відчувалася і на ринку. Тимчасовий уряд не спромігся вирішити цю проблему. Більшовицька Рада Народних Комісарів проводила необмежену емісію грошових знаків і в той же час 4 грудня 1917 р. офіційно припинила постачання в Україну грошової маси. Зашморг фінансового голоду затягував Україну дедалі сильніше і загрожував катастрофою.

Ідея запровадження національних грошових знаків виникла у Генеральному секретаріаті фінансів і натезала М. Туган-Барановському та його найближчим співробітникам — заступнику генсекретаря фінансів В. Мазуренку, раднику і директору державної скарбниці М. Кривецькому, інженеру Є. Голіцинському та ін. Б. Мартос згадував, що задум цей виник ще до того, як дане питання було винесено на порядок денний засідання Центральної Ради¹⁸.

У жовтні 1917 р. уряд України створив спеціальну комісію, до складу якої увійшли відомі економісти та банкіри. Після гострих дискусій було прийнято рішення про те, що в Україні необхідно ввести аласну грошову одиницю. Це питання було порушене й на нараді, скликаній Секретаріатом фінансів 24 жовтня 1917 р., в якій взяли участь директори державних і приватних банків та кредитних установ¹⁹.

Щоправда, окремі фахівці скептично ставилися до запровадження Україною аласних фінансів. Здавалося, такі побоювання мати певні підстави. У ті роки більшість економістів старої імперської школи вважали, що випуск паперових грошей можливий лише за умови забезпечення їх вартості достатньою кількістю золотого запасу. Навіть за умов, коли паперові гроші не потребували заміни на золото, яке повинно зберігатися у сховищах Державного банку, за логікою авторів субостациональної (металевої) теорії, якої дотримувалася значна кількість вітчизняних економістів на чолі з проф. М. Яснопольським, наявність такого золотого запасу в державі була необхідною.

Українська Центральна Рада, якій підпорядковувалися Державний банк та скарбниця УНР, мала надзвичайно мізерну кількість золота. Саме з цього приводу розгорнулася дискусія. Думку скептиків й противників запровадження української грошової одиниці без її золотого покриття висловлював, зокрема, відомий київський економіст проф. М. Яснопольський. Його прихильниками були професори М. Туган-Барановський, С. Остапенко та В. Тимошенко.

Дискусія завершилася на з'їзді представників земельних комітетів у грудні 1917 р. У доповіді М. Яснопольського обґрунтовувалася неможливість запровадження національної грошової одиниці за умов відсутності золотого запасу держави. У відповідь голова з'їзду генеральний секретар земельних справ Б. Мартос оприлюднив рішення, прийняте Центральною Радою 19 грудня 1917 р., про ухвалення нею

тимчасового закону про випуск державних кредитних білетів, що отримали назву "карбованець". При цьому уряд спирався на функціональну економічну теорію, згідно з якою вартість карбованця забезпечувалася майном республіки і прибутками від монополій, зокрема, на хліб та цукор.

24 грудня 1917 р. (6 січня 1918 р.) було прийнято закон про випуск державних кредитних білетів УНР, в якому зазначалося, що вони мають "забезпечення тимчасово, до утворення золотого фонду, майном Республіки: нетрями, лісами, залізницями і прибутками УНР від монополій"²¹. Перші зразки українських паперових грошових знаків у формі державних кредитних паперів (білетів) було випущено номіналом 100 крб. Згідно із законом від 6 січня 1918 р. карбованець прирівнювався до російського рубля, що полегшувало розрахунки, сприйняття його народними масами, бо ціни залишалися тими ж.

1 березня 1918 р. Центральна Рада прийняла новий закон про грошову одиницю, карбування монети та друкування державних кредитних білетів, згідно з яким уряд УНР "за основну грошову одиницю прийняв гривню", що відповідала половині карбованця²². Після гетьманського перевороту 29 квітня 1918 р. фінансовою одиницею нової Української Держави було оголошено карбованець, ає вже 31 травня гетьманський уряд визнав і гривню як офіційну грошову одиницю. Отже, карбованець і гривня протягом всього періоду існування української державності (УНР за Центральної Ради, Української Держави Павла Скоропадського, УНР Директорії) були основними грошовими одиницями вітчизняної фінансової системи.

Номінальна вартість розмінних на коштовні метали паперових грошей усіх країн наприкінці XIX — на початку XX ст. вказувалася на них у золотому еквіваленті. Подібне було здійснено і щодо українських грошових знаків. За законом від 6 січня 1918 р. "один карбованець містить 17, 424 долі щирого золота...", що відповідає 0,774234 г (1 доля = 0,044 434 896 г). Ця вага чи міжнародна вартість карбованця УНР, а потім і Української Держави дорівнювала вартості російського рубля за часів Вітте, що на 1918 р. відповідало вартості золотого швейцарського франка²³.

Номінальна вартість гривні, що також фіксуватися на її банкноті, становила половину карбованцевої, тобто дорівнювала 8,712 долям чистого золота (0,387 117 г). Вартість паперових грошових знаків до нагромадження країною золотого запасу забезпечувалася природними багатствами України та її майном. Щоправда, Центральній Раді та Директорії не вдалося, в тому числі й через політичні обставини, якимось чином забезпечити стабільну вартість українських грошей. За Гетьманату ж вона підтримувалася в основному за рахунок прибутків від монополій на хліб та цукор.

Номінальну вартість своєї валюти в золоті вказували на купюрах всі розвинуті держави тієї доби, що вважалося світовими економістами доцільним як з огляду на державне, так і міжнародне фінансове господарство. Сутність такої організації державних фінансів була втілена у світовому механізмі міжнародного золотого стандарту — міжнародній валютній системі, що діяла в XIX — на початку XX ст., відповідно до якої кожна країна встановлювала вартість своїх грошових одиниць у певній кількості золота. Отже, фінансова система України була організована відповідно до тодішніх міжнародних норм та правил. Між країнами також допускався рух золота, тобто держави гарантували його вільний приплив або відплив із своєї території.

Тогочасний монетарний світовий запас золота, відомості про який мали з огляду на структуру світової фінансової організації важливе значення, за даними відомого економіста Гельферіха, дорівнював 36 453 млрд.

німецьких марок. З них на Європу припадало майже 22 млрд. німецьких марок (за англійськими підрахунками, приблизно 2 млрд. фунтів стерлінгів)²⁴. Світовий же золотий запас оцінювався у ті роки в 9 млрд. доларів США.

Рамки вищезгаданої фінансової системи включали й поняття експортної золотої крапки, яке передбачало наявність такого курсу іноземної валюти, вище якого (у системі міжнародного золотого стандарту) її не купували, а експортували золото в іншу країну для здійснення там платежів. У період становлення української державності жодна європейська країна реально не могла претендувати на подібний рівень вартості своєї валюти, проте теоретично такий факт міг мати місце. Ось як пояснював зміст тогочасної класичної фінансової політики сучасник українського національного відродження економіст М. Тимофіїв: "...У всіх держав було завжди бажання унормувати цю систему так, щоб кількість грошей була пристосована до справжніх потреб народного господарства та щоби їх вартість була стабільною.

Практика ряду останніх десятиліть показала, що ця стабільність і твердість курсу грошей кожної країни на міжнародному ринку найкраще досягається тоді, коли курс паперових грошей або банкнотів стоїть нарівні зі своїм золотим паритетом, і тому удержання системи паритетів стало одним з головніших і найтяжчих завдань політики нотних банків...

Зібрання по можливості більших запасів золота стало одним з домінуючих мотивів банкової діяльності"²⁵.

Подібне завдання стояло, поряд з іншими, і перед українською державною скарбницею та банком. Адже жоден уряд України не відмовлявся нагромадити золотий запас, який би став додатковим гарантом вартості національних паперових грошей.

Саме цим прагненням був, наприклад, зумовлений наприкінці XIX ст. "експортний фанатизм" хліба Російською імперією з метою нагромадження золотої валюти шляхом великих закупівель та позичок золота за кордоном і збільшення експорту хліба. Обсяг останнього зріс з 202,8 млн. пудів у 1881 р. до 617 млн. пудів у 1894 р.²⁶. За рахунок прибутків від монополії на експорт хліба й головним чином цукру підтримувався курс української валюти і у період Гетьманату. Так, якщо в 1894 р. прибуток Російської імперії від експорту хліба становив 399,4 млн. руб.²⁷, то прибуток гетьманської держави від монополії на продаж цукру у другій половині 1918 р. дорівнював 355 млн. крб. прибутку бруто²⁸. Нагадаємо, що номінальна вартість цих валют була однаковою.

Внаслідок ряду економічних й військово-політичних причин Україні не вдаюся створити золотий запас, проте прагнення до цього, безумовно, було. Ще в законі про випуск державних кредитних білетів УНР від 6 січня 1918 р. йшлося про намір утворити золотий фонд України, а у законі про грошову одиницю, карбування монети та друкування державних кредитних білетів від 1 березня 1918 р. було зазначено про прагнення уряду карбувати золоту й срібну монети. Крім того, за Директорії УНР в січні 1919 р. було вжито заходів для створення золотого запасу України. Було видано декрет про здачу до Державного банку золота й срібла їх власниками. За іншою постановою уряду в розпорядження Міністерства фінансів передаватися всі пам'ятники з фігурами російських царів, метал з яких мав бути використаний для карбування національної монети²⁹.

Відомий вітчизняний економіст М. Тимофіїв зазначав, що "не дивлячись на ясну свідомість, що при золотій основі валюти лише золото юридичне є справді певним платничим засобом, від часів винайдення банкнотів ні одна держава не думає серйозно про те, щоб обмежитись виключно золотими грошима і зовсім відмовитись, од паперових. Вигоди заведення паперових, але забезпечених золотом * грошей, збільшуючи

оборотні засоби емітента і роблячи його в скрутну голину посідачем реальної цінності — благородного металю, а його кредиторів — власниками лише паперових зобов'язань, були настільки очевидні, що відмовитись од них, звичайно, ні один емітент добровільно не хотів, тим паче, що й не міг би зробити цього без шкоди для всього народного господарства"³⁰.

До того ж, вартість паперових грошей можна регулювати не тільки шляхом золотих виплат (попит на золото за правильної господарсько-фінансової політики є порівняно невеликим), а й посиленням, наприклад, експортної політики. Експорт збільшує попит на грошові знаки країни-експортера і таким чином підвищує їхню вартість. Зовнішньоторговельні зв'язки України 1917— 1920 рр. не встигли набути перспективних обсягів через військово-політичні причини, але реально за Гетьманату Українська Держава не переживала кризи зовнішньої торгівлі, коли зростає зовнішньоторговельний дефіцит. Саме тоді з'явилася тенденція до його зменшення. Відомо, що зовнішньоторговельні операції дають вагомий прибуток і до державного бюджету. Це підтверджував К. Маркс, який вважав, що "капітали, вкладені у зовнішню торгівлю, можуть давати більш високу норму прибутку", ніж ті, що спрямовані у внутрішню".

У 1918 р. Україна підтримувала активні торговельні зв'язки з Доном і Кубанню, але основними її партнерами після підписання Брест-Литовської угоди були країни Центрального блоку, зокрема Німеччина та Австро-Угорщина. Відсутність урядових нетарифних перешкод, за винятком ускладнень, зумовлених економічним й соціально-політичним становищем згаданих країн, а також встановленням режиму найбільшого сприяння партнерам, особливо Німеччині, Австро-Угорщині й Війську Донському, коли при проведенні торговельних операцій стягувалися менші митні збори, порівняно з торгівлею цих держав з іншими країнами, дача змогу Україні не лише більш ефективно проводити такі операції, а й зміцнити за рахунок цього свою валюту.

Отже, встановлення преференційного валютного митного режиму для Центральних держав і Дону, що теоретично мало зменшувати зовнішньоторговельні податкові надходження, але практично стимулювало їхнє прискорення й збільшення, враховуючи військово-політичні обставини, в яких опинилася 1918 р. Україна (німецько-австро-угорська окупація, більшовицька небезпека, руйнування старих торговельних зв'язків тощо). Так, торговельні зносини гетьманської України з Центральними державами розвивалися на основі відповідних угод Росії з Німеччиною від 15 лютого та 18 квітня 1915 р., а з 10 вересня 1918 р. — угоди між цими країнами від 1904 р., що встановлювала безмитний обмін товарами.

Водночас у зовнішньоторговельних зносинах, як і у важливих для країни внутрігалузевих, Українська Держава активно проводила політику "підтримки ціни", коли уряд встановлював певну ціну на окремі товари та послуги, змінювати яку продавець не мав права (наприклад, уряд Ф. Лизогуба встановив фіксовані ціни на купівлю й продаж цукру). Такі заходи також значною мірою підтримувати стабільність державної грошової одиниці. Крім того, обсяг товарного імпорту гетьманської держави не перевищував її експорт, що сприяло розв'язанню проблем зовнішньоторговельного дефіциту. Поступове ж перевищення експорту над імпортом створило в 1918 р. вигідне для вітчизняної грошової структури активне сальдо торговельного балансу, що, в свою чергу, збільшило баланс товарів та послуг України і, відповідно, попит на її гроші. Це означало й поступове зростання їхньої вартості та зміцнення стабільності всієї фінансової системи держави.

Певна стабілізація політичного та господарського становища у країні в 1918 р. і зміцнення фінансової системи зумовили припинення "втечі

капіталу", яка відбувалася протягом 1917 р. й згодом відновилася ще інтенсивніше в 1919—1920 рр. Але в 1918 р. завдяки так званому "правилу розумного підходу", застосованому гетьманським Міністерством фінансів, з'явилася тенденція нетотального вивозу капіталу, коли громадяни або фірми могли купувати реальні активи та цінні папери інших держав. Об'єктивно створювались умови для припливу капіталу в Україну, коли мешканці або фірми інших країн починали купувати речовий і фінансовий капітал у нашій державі, а також умови для значних платіжних надходжень з-за кордону - платежі за продані товари, за послуги чи прибутки від інвестицій тощо.

У стабілізації вітчизняної фінансової системи вагомому роль відіграв створений у травні 1918 р. при уряді П. Скоропадського фінансовий комітет, який розробив спільно з вченими — економістами план стабілізації української валюти. До його складу увійшли: директор Російського для зовнішньої торгівлі банку О. Ю. Добрий (голова), князь О. Д. Голіцин, Ф. Ф. Енін, В. П. Кочубей, І. С. Щеніовський, голова Ради спілки гірничопромисловців півдня Росії Н. Ф. фон Дітмар, К. К. Диновський, В. Я. Демченко, К. М. Закс, Х. А. Барановський та професори О. Д. Білімович, Л. М. Яснопольський, К. Т. Воблий³². Проте внутрішня соціальне-політична дестабілізація, більшовицька та денікінська агресії звели нанівець перші фінансові досягнення української державності та перешкодили здійсненню запланованих заходів у цьому напрямку.

Важливий вгогив на стан грошової системи справляли й зовнішньо-фінансові операції держави. 25 травня 1918 р. гетьманська Україна підписала з Німеччиною та Австро-Угорщиною угоду про встановлення обмінного курсу їх ватют³³. Україні вдалося добитися закріплення досить вигідного для неї еквівалентного грошового паритету. Ця угода свідчила про відсутність у тодішній Україні гнучкого грошового курсу, який залежить від попиту і пропозицій на іноземні грошові знаки. Держава таким чином встановлювала контроль над обмінною вартістю валют.

Зазначеною вище угодою, яка закріпила попередню домовленість між цими країнами (ще при УНР) від 10 квітня 1918 р., в Україні було встановлено такий фіксований курс: 2 австро-угорські крони дорівнювали 1 українському карбованцю, а 11 / 3 німецької марки — одному карбованцю (або 0,665 марки = 1 грн.). Такий узгоджений договірними сторонами розрахунковий валютний курс було зафіксовано у спеціальному обіжнику української, німецької й австро-угорської фінансових комісій³⁴.

Практика підтримки валютних курсів була в той час поряд із згаданим вище принципом міжнародного золотого стандарту загальноновживаною у цивілізованому світі. Вона застосовувалась і в рамках Бреттон-Вудської системи механізму впорядкування зміни курсів валют з метою уникнення систематичних змін пасивних або активних сальдо платіжних балансів. Відповідно до цієї системи кожна країна оцінювала свою грошову одиницю в золоті або доларах (прив'язувала до них), у короткотерміновий період зберігала стабільність обмінного курсу своєї валюти, а в довготерміновий — змінювала (корегувала) його.

Подібний крок здійснила й Україна, яка в той же час залишала за собою право зміни курсу за несприятливих умов (наприклад, поразка Центральних держав у світовій війні та гіперінфляція, що могла виникнути там, як і сталося згодом, проте Україна тоді вже стояла на порозі своєї руїни). Гетьманський уряд провів і фінансову трансакцію з Австро-Угорщиною та Німеччиною. За курсом 2 крони та 1 1/3 марки за один карбованець Українська Держава надала цим країнам позику у 400 млн. крб. (800 млн. грн.), з якої половину кредитувати українському урядові у вигляді українських державних авуарів в німецькому рейхсбанкові у Берліні і державному банкові Австро-Угорщини у Відні та Буда-

пешті. Решта (50 %) білетів державної скарбниці депонувався в німецьких та австро-угорських банках у вигляді українських державних авуарів⁷¹. Ця трансакція значно зміцнила авторитет української ватюги і дала їй змогу закріпитися на міжнародному грошовому ринку.

Крім того, за фінансовою угодою між Українською Державою та Центральними державами від 10 вересня 1918 р. Німеччина зобов'язувалася протягом 1919 р. викупити (депонувати у Рейхсбанку або простіше взяти у борг) в України ще 1,6 млрд. крб. (3,2 млрд. грн.). Внаслідок цього на 14 січня 1919 р. зовнішні платежі України у Німеччині в марковому еквіваленті становили 452 945 тис., з них: 2 065 000 марок — 4,5 % активи, 3 340 000 — дворічні 4,5 % цінні папери, 239 802 000 — 3,5 % активи, 466 000 — рахунок позичкової (кредитної) канцелярії Міністерства фінансів Української Держави та 5 000 — рахунок посла гетьманської України в Німеччині барона фон Штейнгеля⁷⁶. Таким чином, ці кошти становили зовнішній державний борг Німеччини нашій Вітчизні на той час. Подібні зовнішні платежі України існувати й у банках Австрії та Угорщини.

Гетьманський уряд надавав кредити й Війську Донському та денікінцям. Так, 30 листопада 1918 р. Гі. Скоропадський затвердив постанову Ради Міністрів про асигнування "в розпорядження Міністра фінансів... десять мільйонів (10.000.000) карбованців для видачі їх головному командуванню Добровольчої армії на видатки цієї армії як безвідсоткову позику"³⁷.

Важливий аспект національної фінансової політики — присутність у вітчизняному обігу російських грошових знаків, які за законом Центральної Ради від 6 січня 1918 р. були законним платіжним засобом в Україні. Прийшовши до атади в Росії, більшовики ще більше активізувати політику "дешевих" грошей, тобто випуск необмеженої кількості державних паперових знаків, частина з яких безперешкодно надходила на український ринок і знижувала вартість карбованця та гривні. Обертаючись нарівні з карбованцем, рубль знецінював його курс у найважливіший період становлення української фінансової системи.

Центральна Рада не спромоглася якимось чином вирішити це питання, хоча воно й обговорювалося навесні 1918 р. на спеціальній фінансово-економічній нараді при уряді УНР під головуванням С. І. Соколовського. Невдовзі після державного перевороту гетьманський міністр фінансів А. К. Ржепецький заявив, "що створити добробут в Україні в теперішніх умовах можливо тільки відокремившись від Росії", й таким чином чітко вказав на стратегічну спрямованість фінансової політики свого відомства, підкресливши при цьому: "Ми зобов'язані створити свою грошову систему"⁷⁸.

Необхідність розриву української фінансової системи з російськими паперовими грошовими знаками обґрунтував й М. Туган-Барановський, вказуючи у статті "Неодкладна справа", надрукованій у газеті "Нова Рада" (№33), що цього вимагають "навіть не політичні, а надзвичайної ваги і принуки економічні інтереси українського народу. І об'ягаючись з цим, зволікати, гаяти час не можна: кожен місяць угайки погіршує становище і все більше утруднює рятунок України од того фінансового проватля, в яке летить совітська Росія".

Більшовики продовжувати необмежену емісію грошей, яка, на думку їх економістів, є одним з шляхів ліквідації буржуазного ладу і створення світової соціалістичної республіки. Тодішній провідний фінансист радянської Росії проф. Я. Преображенський так зматовував ситуацію: "На 'наш вік паперового обігу математичних величин вистачить, а не вистачить — їх можна вигадати" ^.

Внаслідок такої політики іншого шляху, крім розриву з російським рублем, в Україні не було. Влітку 1918 р. майже в усіх періодичних

виданнях з'явилися публікації з вимогою унезалежнення національних фінансів від впливу російського рубля^{40 41}.

Цю вимогу підтримували представники найрізноманітніших прошарків суспільства — від інтелігенції до промисловців. За відмежування від російських грошових знаків виступила й більшість делегатів з'їзду кооперативних інструкторів, що відбувся влітку 1918 р. у Києві під головуванням М. Туган-Барановського. Хоча частина його делегатів доводила неможливість існування національної валюти за відсутності в державі золотого запасу, більшість підтримала Туган-Барановського, який, зокрема, заявив, що теорія необхідності золотого запасу є застарілою, а, отже, розрив з російськими грошовими знаками не лише можливий, ає й необхідний. З'їзд просив Управу Українського Центрального Кооперативного Комітету (УЦКК) звернутися до гетьманського уряду з меморандумом про необхідність самостійного існування української валюти.

На нараді Управи УЦКК, яку скликав її голова Б. Мартос, крім представників провідних кооперативних установ, були вітчизняні економісти професори Яснопольський, С. Остапенко, В. Тимошенко. Думку противників відмежування української грошової системи від російських цінних паперів знову висловив Яснопольський, який твердив, що інакше вартість української валюти впаде до нуля⁴². Проте кооператори підтримали С. Остапенка, який доводив протилежне. Після наради Управа УЦКК подата відповідний меморандум про необхідність визнання українських грошових знаків єдиним платіжним засобом в країні.

Уряд на чолі з Ф. Лизогубом і міністр фінансів А. Ржепецький також поділяли таку точку зору. Проте з економічних та політичних міркувань гетьманський уряд вирішив спочатку нагромадити близько мільярда українських карбованців і лише після цього "безперешкодно зробити обмін російських грошей на українські..."⁴³. Тим часом громадськість і фахівці вимагали вжиття більш рішучих заходів. Необхідність вилучення з обігу російських паперових грошей Туган-Барановський обґрунтовував так: "Справа такого заходу була обумовлена необхідністю, бо у Росії в оберті паперових грошей на суму біля 1 600 млн. рублів перед війною, їх збільшилося на 1 листопада 1917 р. у суму 20 млрд. рублів, а на травень 1918 р. їх стало вже приблизно на 40 млрд. рубл. Інакше кажучи, збільшення кількості грошей за умов не збільшення кількості товарів викликає знецінення їх вартості і, відповідно, підвищення вартості товару. Перекошування цих "грошей" в Україну загрожувало підняттям у ринку країни цін і одночасно знецінення національної грошової одиниці"⁴⁴.

У період Гетьманату було вжито низку послідовних заходів для розриву з російськими цінними паперами. Законом від 14 серпня було обмежено їх ввезення в Україну. Законом від 4 жовтня вводився повний оборотний контроль над цією іноземною валютою шляхом обов'язкового штемпелювання всіх 5 % зобов'язань Російської державної скарбниці (раніше це право було надано лише чотирьом філіям Держбанку та кільком його відділенням). 5 листопада видано закон про обов'язковий обмін російських кредитних білетів вартістю 250 руб., а 8 листопада того ж року гетьманське Міністерство фінансів одержало дозвіл на вилучення з обігу будь-яких російських грошових знаків (облігацій, купонів, рублів тощо)⁴⁵.

Однак за гетьманування П. Скоропадського завершити розпочату справу не вдалося. Початок антигетьманське повстання Директорії, а через внутріполітичні обставини, що склалася в країні, закон, ухвалений 5 листопада, навіть не було надруковано у пресі⁴⁶. Проте започаткований процес було доведено до логічного завершення міністром фінансів другої УНР Б. Мартосом, коли згідно із законом від 6 січня 1919 р. було остаточно припинено обіг в Україні російських паперових грошей і

встановлювався термін та курс їх обміну на українські. Тим часом становище УНР погіршувалося, і російські грошові знаки продовжували надходити в Україну. Ринок і життя диктували свої умови.

Наш огляд був би неповним, якщо не згадати т. зв. "дзвінку монету" (або "марки-шаги"), їх випуск було розпочато у Києві та Одесі за постановою Центральної Ради від 18 квітня 1918 р. Шаги являли собою "цінні розмінні марки", які "ходять нарівні з дзвінкою монетою". Зако-нодавче було започатковано марки вартістю у 1, 2, 4, 6, 10, 20, 30, 40 та 50 шагів, але в обігу з'явилися лише марки п'яти останніх номіналів. В обіг їх було введено з травня 1918 р. за Гетьманату, а їхню правову базу визначала постанова Ради Міністрів Української Держави, затверджена гетьманом 8 липня 1918 р., яка доповнювала закон УНР від 18 квітня⁴⁷.

Завданням даної публікації не є обґрунтування технічних та емісійних ознак урядової фінансової політики. Втім, ми прагнемо пояснити, чий досвід використовувати українські уряди, запроваджуючи, скажімо, розмінні поштові марки як "дзвінку монету". Практику застосування розмінних марок як засобу платежу замість дрібних монет використовували на Україні ще в дореволюційні часи. Щоб покрити нестачу дрібних грошей, у роки першої світової війни такі паперові "монети" почала застосовувати Росія. 6 грудня 1915 р. царський уряд видав закон про випуск розмінних "казначейських" знаків. Вони, зазначаюся в законі, випущені подібними до розмінної срібної монети, яка на відміну від кредитних білетів не покривалася золотим фондом⁴⁸. Для друкування таких марок у Росії використати кліше з поштових марок, виданих у 1913 р. на честь 300-річчя династії Романових, але на зворотньому їх боці зазначаюся: "Имеет хождение наравне съ разменной серебрянкой монетой" або "Имеет хождлеііе наравне съ медной монетой".

Отже, досвід Російської імперії було використано фахівцями уряду Центральної Ради. Гетьманське міністерство фінансів продовжило цей курс, але вказало, що "розмінні марки щодо їх забезпечення прирівнюються до кредитових білетів"⁴⁹. В пояснювальній записці міністерства фінансів Раді Міністрів від 4 липня 1918 р. зазначаюся, що у 1917 р. в Росії розмінні казначейські знаки не обчислювалися у прибутках Кредитної канцелярії. Це даю привід припустити, що вони, як і кредитні білети, були включені до балансу Державного банку. Даті у записці пропонувалося: "З огляду на те, що дозволені до випуску вищезазначеним законом Центральної Ради від 18 квітня ц/р розмінні марки прирівнені до срібної монети лише в розумінні ходіння нарівні з нею, і у законі немає вказівок про порядок їх забезпечення, є настійливо необхідним доповнити цей закон положенням про їх забезпечення. Приймаючи ж до уваги, що розмінні марки за засадами їхнього випуску ближче за все підходять до кредитових білетів, явилось би, на мою думку, найбільш доречним прирівняти ці марки в сенсі їхнього забезпечення до кредитових білетів, тобто включити всю суму вищевказаних марок до балансу Державного банку і забезпечувати їх зобов'язаннями державної скарбниці, що випускаються на ім'я Державного банку, на підставах, що встановлені законом про випуск кредитових білетів, затвердженим Центральною Радою 20 квітня сего року"⁵⁰. Пропозиція А. К. Ржепецького була прийнята, і у постанові від 8 липня 1918 р. з'явилося відповідне доповнення.

Що ж до отримання державою прибутків від податків, то їх надходження забезпечувалося не стільки шляхом їх структурного вдосконалення, а в основному підвищенням ставок вже існуючих. Податкова база бюджетних надходжень спиралась на правову базу Російської імперії. Податкове законодавство як за Центральної Ради, так і за Гетьманату залишалося у рамках російського фінансового права з незначними змінами.

Наприклад, 19 грудня 1917 р. Центральна Рада підвищує тариф поштово-телеграфних послуг на 100 % та встановлює податок на телефони. Гетьманський уряд збільшив кілька промислових податків (25 травня та 30 серпня 1918 р.), в 1,5 рази підвищив збір з грошових капіталів і у 2–3 рази — ставки гербової оплати (10 вересня). В листопаді 1918 р. черговий раз було підвищено поштово-телеграфний тариф, збільшено акцизні збори на пиво, дріжджі, гільзи, бібулу, нафтові продукти, сірники й тютюн. Започатковано акциз на виноградне вино та чай.

Великі прибутки давали державні монополії. Найбільші з них (понад 1/3 загальної кількості) було отримано від монополії на реалізацію цукру — 355 млн. крб. бруто. Горілчана монополія, встановлена 31 липня 1918 р., лише за кілька місяців (до жовтня) принесла чистого прибутку 87 млн. крб.⁵¹. Принагідне зазначимо, що цукор і горілчані вироби в ті часи були найліквіднішими продуктами українського народного господарства, прибутки від реалізації яких забезпечували головним чином міцність українських грошей у період існування Гетьманату. Акцизні ж збори від опосередкованих податків принесли гетьманській державі 180 млн. крб., з яких 148 млн. крб. надійшло від акцизу на тютюн. Проте, на нашу думку, за умов тривалішого існування української державності реальним поряд із стабілізацією внутрішньої ситуації в країні та відродженням різних галузей народного господарства стало б вдосконалення податкової політики вітчизняних урядів, для чого в Україні були й перспективи, і підстави.

Важливим чинником української фінансової політики став Державний банк. Його створення передбачалося ще в "Декларації Генерального Секретаріату України", що з'явилася 29 вересня 1917 р. 9 грудня 1917р. на засіданні Малої Ради УНР було схвалено відповідний законопроект, де вказувалося: "Киевскую контору Государственного банка" перетворити в Український Державний банк, який має тимчасово керуватися "Уставом Государственного банка". Цей же банк мав взяти на себе тимчасово всі функції Київської контори Українського Державного банку.

Всі місцеві установи "Государственного банка" на території Української Народньої Республіки стають відділами Українського Державного банку"⁵². 22 грудня 1917 р. Центральна Рада УНР прийняла закон про перетворення "Київської контори Державного банку Російської імперії" в "Український Державний банк" на чолі з М. Кривецьким, якого наприкінці березня 1918 р. змінив В. Ігнатович⁵³.

Щоправда, керуючись тимчасовим статутом російського Держбанку, його київська контора ще не стала (і не могла стати) українським державним банком, а лише виконувала його функції. Згідно з "російським" статутом київська контора Держбанку отримала права й повноваження Центробанку в УНР і могла офіційно виконувати емісію державних кредитних білетів України.

За гетьманування Скоропадського підготовка до відкриття банківського закладу тривала майже три місяці. Український Державний банк було засновано 10 серпня 1918 р. із затвердженням тоді ж його статуту. Його перший пункт чітко визначав мету і завдання банку: "Український Державний банк має на меті полегшу (полегшення. -- // Г.-Н.) грошового обігу, допомогу шляхом короткострочного кредиту державному торгівлі і промисловості і сільському господарстві на Україні, а також безпеку грошової системи"⁵⁴. Банк мав відділення і контори у всіх губерніях. Установчий фонд (основний капітал) банку становив 100 млн. крб., запасний - 10 млн. крб.^{55,56}. Свої операції Державний банк офіційно розпочав 2 вересня 1918 р. як емісійний, депозитний банк банків. Він мав право приймати внески і надавати позики квазідержавним та різним комерційним фірмам та банкам.

Іншим важливим фінансовим закладом, що виник під час існування гетьманської держави, став Державний земельний банк, заснований 23 серпня 1918 р. Його основним завданням було сприяти "створенню міцних мілких господарств і співдія підняттю виробничості сільського господарства"⁵⁷. Земельний фонд банку становив 142 тис. дес. вартістю 19 800 тис. крб., а резервний — 50 млн. крб.⁵⁸. Банк мав 8 відділень у всіх губерніях України й 1 вересня розпочав свої операції⁵⁹. Як зазначалося в аналітичному рефераті про діяльність уряду Ф. Лизогуба, "установленням Державного земельного банку Кабінет поклав на широкий шлях державний іпотечний кредит в інтересах підтримки і розвитку нового земельного укладу, встановленого земельним законом"⁶⁰. І хоча Державний земельний банк через політичні обставини не встиг розпочати активну діяльність, створення його, як і Державного банку, мало непересічне значення для фінансової системи незалежної України.

Започатковане Центральною Радою створення національної фінансової системи набуло датшого розвитку за часів гетьманської держави. Крім того, уряд останньої активно нагромаджував капітал всередині країни. Фінансовий фонд держави поповнювався не тільки за рахунок друкування паперових грошей, а й частини виробленої продукції. Як заявив П. П. Скоропадський 15 жовтня 1920 р. швейцарській "Gazette de Lousenne" (№287), Українська Держава наприкінці 1918 р. мала у сховищах 6 400 тис. т (4 млн. пудів) пшениці та 48 тис. т цукру⁶¹, а історик з діаспори І. Нагаєвський вказує, що у державних сховищах наприкінці існування Гетьманату зберігаюся 8,16 млн. т збіжжя⁶². За свідченням гетьмана, наприкінці 1918 р. Україна була забезпечена грошовою масою — мала понад 4 млрд. в закордонній ватюті⁶³. Це були офіційні ватютні резерви держави.

В період існування Директорії УНР було продовжено курс на створення грошової системи країни, започаткований фінансовими відомствами попередніх українських урядів. Виділимо закони від 26 червня та 31 липня 1919 р., спрямовані на реформування митних тарифів, які мали зменшити дореволюційні російські, але вони не були втілені в життя внаслідок складного воєнно-політичного становища тогочасної України.

Протягом короткого періоду державності України не було здійснено якихось нових чи оригінальних фінансових започаткувань або комбінацій. Слід вказати лише на основну відмінність засад будівництва народного господарства країни (в тому числі фінансового), обрану в той час різними українськими національними державними інституціями. Якщо провідні діячі УНР пропагували шлях соціалізації, то за Гетьманату в основу господарсько-фінансової розбудови держави було покладено збереження та гарантію права приватної власності. Проте й у тій, і в іншій державній формації України існувати чималі недоліки, уникнути яких за нетривалий термін її державного становлення тодішні керівники країни не спромоглися, а виправити не встигли. Це знайшло відображення і у сфері розбудови вітчизняної грошової системи, адже політика, економіка та фінанси взаємозв'язані у процесі державного будівництва і відповідно впливають одне на одного. Міжособні й міжпартійні чвари, недовідачі та амбітність окремих політичних вождів не дали їм змоги об'єднати націю навколо державницької ідеї, а, зрештою, призвели до її розколу на табори, найстрашнішим і небезпечнішим з яких був табір байдужих та зневірених.

Натомість історія організації вітчизняної грошової системи уявляється нам як перенесення прийнятої тодішнім фінансовим світом форми російського зразка на український ґрунт. Разом з тим, враховуючи соціально-економічні й політичні обставини, в яких опинилася пореволюційна молода українська державність, та нетривалий час її іс-

нування, така організація і початковий розвиток грошової політики України 1917–1918 рр. здаються нам не лише єдино можливими в ті роки, а й логічними. Сподіватися на швидкий прогрес у цій галузі державних справ (при інколи відвертому небажанні деяких фахівців та службовців сприяти йому) було б наївним романтизмом. Американське фінансове господарство тієї доби за умов не зруйнованого соціальними катаклізмами державного та економічного ладу налагодилося, наприклад, лише внаслідок низки послідовних реформ (1863, 1874, 1875, 1882, 1900, 1908 і 1913 рр.) та особливо зміцнило свої позиції після перемоги країн Антанти в першій світовій війні.

Отже, аналіз процесу формування на початку ХХ ст. самостійної грошової одиниці в Україні і організації її фінансової системи є повчальним з погляду сьогодення. Саме тому висвітлення фінансових справ та політики минулих державотворець будь-якої країни не повинно обмежуватися фактичними даними без поєднання з історико-теоретичним описом, як і навпаки. Адже, як слушно зазначав відомий дослідник фінансово-економічної політики США К. Боулдінг, "теорія без фактів може бути пустою, але факти без теорії безглузді"⁶⁴.

¹ Г л о в і н с ь к и й Є. Фінанси У.С.С.Р. // Прані Українського Наукового Інституту — Т. XL.I. — Volume. — Серія економічна. — Кл. 9. — Варшава, 1938. — С. 8.

² Н е н г у Г л а у. Economics for the General Reader. — New York, 1925. — Р. 10–11.

³ Г л о в і н с ь к и й Є. Назв. праця. — С. 11.

⁴ О з е р о в ь І. Х. Основы финансовой науки. — Рига, 1923. — С. 346–347.

⁵ Див.: Д м и т р і є н к о М. Ф., Л и с е н к о О. Ю. Національна валюта України (1917–1919 рр.). // Укр. іст. журн. — 1994. — №. — С. 27.

⁶ ЦДАВО України, ф. 115, оп. 1, спр. 18, арк. 24–24 зв.

⁷ Вісти з Української Центральної Ради. 1917. № 8. Листопад; Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. — Відень, 1921. — т. 1. — С. 96–97.

⁸ Х р и с т ю к П. Назв. праця. — т. 2. — С. 16.

⁹ Нова Рада. — 1917. — 30 верес.

¹⁰ Там же.

¹¹ Літературна Україна. — 1990. — 10 трав.

¹² Г л о в і н с ь к и й Є. Назв. праця. — С. 13.

¹³ Кабачків І. Структура державного бюджету на Україні й у Чехословацькій Республіці. Відбитка з II Наукового збірника Українського Високого Педагогічного Інституту ім. Драгоманова. — Прага, 1932. — С. 5–6.

¹⁴ Народня воля. — 1917. — 12 груд.

¹⁵ Лебідь-Юрчик Х. Бюджетове право. Львів, 1927. — С. 108–109.

¹⁶ Д о р о ш е н к о Д. Історія України, 1917–1923. — Ужгород, 1930. — Т. 2. — С. 278–282.

¹⁷ Г л о в і н с ь к и й Є. Назв. праця. — С. 13.

¹⁸ М а р т о с Б. Українська валюта 1917–1920 років // М а р т о с Б., З о з у л ь Я. Гроші Української Держави. — Мюнхен, 1972. — С. 9.

¹⁹ Д м и т р і є н к о М. Ф., Л и с е н к о О. Ю. Назв. праця. — С. 29.

²⁰ М а р т о с Б. Назв. праця. — С. 10.

²¹ Вістник Генерального Секретаріату У.Н.Р. — 1918. — № Дорощенко Д. Назв. праця. — Т. 1. — С. 251–252; Н е м а н о в ь Л. М. Финансовая политика Украины (7 ноября 1917–4 февраля 1919 гг.). — Кдєв, 1919. — С. 36.

— Вістник Краєвого Комісаріату Української Народньої Республіки на Холмщині, Підляшє й Посілле (Бересте). — 1918. — №.

²³ К о р о л и ш и н М. Гетьманство — модель Української Національної Держави // Батьківщина (Торонто). — 1992. — Травень–червень. — С. 2.

²⁴ Wolkwitschailich Chtonik. — 1919. — №1. — С. 452.

²⁵ Т и м о ф і ї в М. До наших економічних перспектив // Хліборобська Україна. — Відень, 1920–1921. — Ч. II, III і ГУ. — С. 86.

²⁶ W i t z e w s k y W. Kussiands Handels // Zoll-und Industriepolitik. — Р. 143; Т и м о ф і ї в М. Назв. праця. — С. 71.

²⁷ Там же.

²⁸ Кабачків І. Назв. праця. — С. 17.

²⁹ М а р т о с Б. Назв. праця. — С. 17.

³⁰ Т и м о ф і ї в М. Назв. праця. — С. 86.

³¹ Бухарин Н. Мировое хозяйство и империализм 1915 I. // Б у х а р и н Н.

И. Проблемы теории и практики социализма. — М., 1989. — С. 59.

³² Д м и т р і є н к о М. Ф., Л и с е н к о О. Ю. Назв. праця. — С.

³³

³⁴ ЦДАВО України, ф. 1064, оп. 1, спр. 15, арк. 44–45 зв.

- ⁴ Там же, спр. 35, арк. 13; спр. 32, арк. 42.
- ⁵ Там же, спр. 15, арк. 44 зв.; Frankfurter Zeitung. — 1918. — 19 черв.
- ^{3 6} П е р е п а д я В. Валютный запас УНР: воспоминания о будущем? // Зеркало недели. — 1996. — 23 авг.
- ³⁷ Известия. — 1918. — 21 мая.
- ³⁸ ЦДАВО України, ф. 1064, оп. 1, спр. 92, арк. 14.
- ³⁹ Социалистическая революция и финансы. Сборник к 3-му Конгрессу Коммунистического Интернационала. — М., 1921. — С. 21.
- ⁴¹ Д м и т р і є н к о М. Ф., Л и с е н к о О. Ю. Назв, праця. - С. 32—33.
- ⁷² М а р т о с Б. Назв, праця. — С. 15.
- ⁴⁶ Скоропадський П. Спогади. — Київ Філадельфія, 1995. - С. 193.
- ⁴ Т у г а н - Б а р а н о в с ь к и й М. Політична економія. Курс популярний. — К., 1994. - С. 126.
- ⁴⁵ Державний Вісник. — 1918. — 16 жовт.
- ⁴⁶ Н е м а н о в ь Л. М. Назв, праця. — С. 45.
- ⁴⁷ ЦДАВО України, ф. 1064, оп. 1, спр. 62, арк. 2.
- ¹⁸ Там же, арк. 3.
- ¹⁹ Там же, арк. 4.
- ¹⁰ Там же, арк. 3— Ззв.
- ^{5 1} Г л о в і н с ь к и й Є. Назв, праця. — С. 20.
- ² Народня воля. — 1917. — 12 груд.
- ³ Державні гроші України 1917- 1920 рр. - Клівленд, Огайо, 1974. - С. 175- 176.
- ⁵¹ Дорошенко Д. Назв, праця. — Т. 2. - С. 274— 275.
- ³⁰ ЦДАВО України, ф. 1064, оп. 1, спр. 71, арк. 22-24.
- ⁷ Там же, спр. 2, арк. 26 зв.
- ¹⁸ Там же, спр. 71, арк. 22—24; Державний Вісник. — 1918. — 6 верес.
- ³⁹ Державний Вісник. — 1918. — 13 жовт.
- ⁶⁰ ЦДАВО України, ф. 1064, оп. 1, спр. 2, арк. 26 зв.
- ^{6 *} Хліборобська Україна. - Кн. III. - 36. VTII. - Відень, 1922- 1923. - С. 182- 184.
- ^{6 2} Н а г а є в с ь к и й І. Історія Української держави двадцятого століття. — К., 1993. - С. 151.
- ⁶³ Хліборобська Україна. Кн. III. — С. 182— 184.
- ⁶⁴ K e n n e t h E. B o u l d i n g. Economic Analysis: Microeconomics. 4-th ed. New York, 1966. - Р. 5.